

Byzantina Symmeikta

Vol 22 (2012)

BYZANTINA SYMMEIKTA 22

Βιβλιοκρισία: ANTJE BOSSELMANN – RUICKBIE, Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts, Reichert Verlag, Wiesbaden 2011.

Τζένη ΑΛΜΠΑΝΗ

doi: [10.12681/byzsym.1096](https://doi.org/10.12681/byzsym.1096)

Copyright © 2014, Τζένη ΑΛΜΠΑΝΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΑΛΜΠΑΝΗ Τ. (2013). Βιβλιοκρισία: ANTJE BOSSELMANN – RUICKBIE, Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts, Reichert Verlag, Wiesbaden 2011. *Byzantina Symmeikta*, 22, 383–390.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.1096>

ANTJE BOSSELMANN – RUICKBIE, *Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts. Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde* [Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend. Hsgb. von BEAT BRENK, JOHANNES G. DECKERS, ARNE EFFENBERGER, FRANZ ALTO BAUER. Reihe B: Studien und Perspektiven. Bd. 28], Reichert Verlag, Wiesbaden 2011, 420 σσ. +832 εικ. ISBN 978-3-89500-717-0

Το βιβλίο αυτό βασίζεται κατά μεγάλο μέρος στη διδακτορική διατριβή της συγγραφέως του, η οποία εγκρίθηκε το 2006 από το Πανεπιστήμιο της Βόννης (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn) και διακρίθηκε με τα βραβεία «Juliana-Anicia-Preis 2007» και «Dr Walther-Liebehenz-Preis 2008». Πρόκειται για μια ιδιαίτερα διεξοδική μελέτη 256 μεταλλικών κοσμημάτων τα οποία επιλέχθηκαν προς μελέτη με κριτήριο τη δυνατότητα ασφαλούς χρονολόγησής τους στη μεσοβυζαντινή περίοδο (9ο – αρχές 13ου αι.). Τα έργα αυτά είναι ανασκαφικά ευρήματα από τη Βουλγαρία και την Ελλάδα καθώς και μουσειακά αντικείμενα των οποίων οι επιγραφές, τα μονογράμματα ή τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά μπορούν να αποτελέσουν ασφαλείς χρονολογικές ενδείξεις.

Το βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο, συνθετικό τμήμα του, διαρθρώνεται σε οκτώ ενότητες:

I. «Εισαγωγή». Αναφέρεται στο υλικό της μελέτης, στη δομή και τη μεθοδολογία της, σε θέματα ορολογίας και στην έως τώρα πρόοδο της σχετικής έρευνας.

II. «Το μελετώμενο υλικό». Η ενότητα αυτή περιλαμβάνει επτά κεφάλαια στα οποία α) καθορίζονται τα κριτήρια επιλογής των προς μελέτη έργων, β) μελετώνται διεξοδικά τέσσερις θησαυροί, γ) γίνεται

αναφορά στα ανασκαφικά ευρήματα της Κορίνθου και σε συγγενή τους - άγνωστα στην επιστήμη - κοσμήματα στο Μουσείο του Kurdshali της Βουλγαρίας και εξετάζονται επιλεκτικά δύο ταφικά ευρήματα από την Κόρινθο, δ) προτείνεται η αναχρονολόγηση ανασκαφικών ευρημάτων από το Τηγάνι της Μάνης και την Κόρινθο, ε) σχολιάζονται έργα αμφισβητούμενης γνησιότητας, στ) εξετάζονται απεικονίσεις κοσμημάτων στη μεσοβυζαντινή τέχνη και ζ) παρατίθενται οι μεσαιωνικές γραπτές πηγές που μας παραδίδουν στοιχεία για κοσμήματα και κυρίως για τις χρησιμοποιούμενες στη μικροτεχνία τεχνικές μεθόδους και τα εργαλεία.

III. «Ανάλυση». Η ενότητα αυτή περιέχει έξι κεφάλαια στα οποία α) παρουσιάζονται τα υλικά και οι τεχνικές επεξεργασίας των κοσμημάτων, τα εργαστήρια και τα εργαλεία, β) τα εξεταζόμενα έργα κατατάσσονται σε τύπους, γ) διατυπώνονται απόψεις για τους κατόχους, δ) εξετάζονται ο τρόπος, που φέρονταν τα κοσμήματα, και η λειτουργία τους και ε-στ) μελετώνται τα έργα από εικονογραφική και τεχνοτροπική άποψη αντιστοίχως.

IV. «Συγκρίσεις με πρωτοβυζαντινά κοσμήματα». Εξετάζονται κυρίως οι διαφορές στις τεχνικές, τους τύπους και τη μορφή των κοσμημάτων της πρωτοβυζαντινής και της μεσοβυζαντινής περιόδου.

V. «Συμπεράσματα».

VI. Γλωσσάριο τεχνικών όρων της μικροτεχνίας.

VII. Βιβλιογραφία.

VIII. Παράρτημα με αναφορές εργαστηριακών αναλύσεων.

Το δεύτερο μέρος απαρτίζουν: I. Ο κατάλογος των μελετώμενων έργων, τα οποία διατάσσονται κατά είδη (περιδέραια, εγκόλπια, ενώτια, ψέλλια και περικάρπια, δακτυλίδια), με αναλυτική περιγραφή τους και πλούσια φωτογραφική τεκμηρίωση, II. Κατάλογος απεικονίσεων κοσμημάτων στη μεσοβυζαντινή τέχνη (τοιχογραφίες, εντοίχια ψηφιδωτά, εικόνες, χειρόγραφα, ελεφαντοστά, μεταλλικά αντικείμενα, έργα από σμάλτο, υφάσματα, κεραμικά), με σύντομα λήμματα και φωτογραφική τεκμηρίωση, και III. Φωτογραφίες του παράλληλου υλικού. Το βιβλίο κλείνει με ένα γενικό ευρετήριο. Ένας χάρτης, στον οποίο θα σημειώνονταν οι θέσεις προέλευσης των μελετώμενων έργων, θα ήταν πολύ βοηθητικός για τον αναγνώστη.

Το περιεκτικό βιβλίο της Α. Β.-R. προσεγγίζει σημαντικά ζητήματα της βυζαντινής μικροτεχνίας, επανεξετάζοντας με κριτικό και εξαιρετικά

αναλυτικό τρόπο το υλικό και τις παλαιότερες θεωρήσεις του και προτείνοντας, σε πολλές περιπτώσεις, νέες ερμηνείες και χρονολογήσεις.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα παρουσιάζει η μελέτη των τεσσάρων θησαυρών (1ο μέρος, ενότ. II, κεφ. β', σ. 18-57) και δη:

α) Του θησαυρού από την Πρεσθλάβα. Πρόκειται για ένα ανασκαφικό εύρημα με πιθανή χρονολογία απόκρυψης το 971, έτος κατά το οποίο ο Ιωάννης Τζιμισκής καταλαμβάνει τη βουλγαρική πρωτεύουσα. Ο θησαυρός αποδίδεται σε κωνσταντινοπολίτικο αυτοκρατορικό εργαστήριο και συνδέεται με τον γάμο του βούλγαρου τσάρου Πέτρου Α' με τη Μαρία - Ειρήνη Λεκαπηνή, εγγονή του αυτοκράτορα Ρωμανού Α' Λεκαπηνού, το 927, στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Το πλούσιο αυτό σύνολο ερμηνεύεται δηλαδή ως διπλωματικό δώρο ή τμήμα προίκας το οποίο η βυζαντινή πριγκίπισσα έφερε στη Βουλγαρία από την Κωνσταντινούπολη. Την υπόθεση ενισχύουν γραπτές μαρτυρίες του Συνεχιστού του Θεοφάνους και του λεγόμενου *Χρονικού του Λογοθέτου*. Εάν η χρονολόγηση του θησαυρού της Πρεσθλάβας είναι ορθή, τότε η λεγόμενη μικτή τεχνική της επεξεργασίας των σμάλτων η οποία, όπως πιστεύεται, άρχισε να χρησιμοποιείται περί τα μέσα του 10ου αιώνα, θα πρέπει να ήταν γνωστή και παλαιότερα (σ. 88, 153, 157).

β) Τμήματος του θησαυρού από την Κρήτη, που ανήκει στη Συλλογή Σταθάτου, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ο θησαυρός αυτός εντοπίστηκε τυχαία στο χωριό Μεσονήσι, του νομού Ρεθύμνης, γύρω στο 1900, και περιήλθε αρχικά σε συλλέκτες και αργότερα και σε μουσεία. Με βάση τις χρονολογικές ενδείξεις, που προσφέρουν τα χρυσά νομίσματα του μελετώμενου τμήματος του θησαυρού, καθώς και τεχνοτροπικές συγκρίσεις των ενωτίων του με έργα του θησαυρού της Πρεσθλάβας, η συγγραφέας χρονολογεί τα κοσμήματα από την Κρήτη στο α' μισό του 10ου αιώνα και τοποθετεί την απόκρυψη του θησαυρού στο 961, έτος ανακατάληψης του νησιού από τους Βυζαντινούς. Τον ερμηνεύει, όπως και σε παλαιότερο άρθρο της¹, ως διπλωματικό δώρο της αυτοκρατορικής αυλής προς κάποιον εμίρη της Κρήτης και, πάντως, αποδίδει τα κοσμήματά του σε εργαστήριο της βυζαντινής πρωτεύουσας.

1. A. BOSSELMANN-RUICKBIE, Byzantinisch, Islamisch oder „Internationaler Stil“? Email- und Körbchenohrringe aus dem östlichen Mittelmeerraum, στο: U. KOENEN, M. MÜLLER-WIENER [Hg.], *Grenzgänge im östlichen Mittelmeerraum, Byzanz und die islamische Welt vom 9. bis 13. Jahrhundert*, Wiesbaden 2008, 97-107.

Η ερμηνεία αυτή δεν λαμβάνει, ωστόσο, υπόψη της και τα άλλα – εκτός των έργων της Συλλογής Σταθάτου – αντικείμενα του θησαυρού του Μεσσηνίου, του οποίου σύγχρονοι ερευνητές μελετούν την ανασύσταση. Πρόκειται για ετερόκλητα αντικείμενα, άλλα αραβικά και άλλα χριστιανικά, χρονολογούμενα στον 9ο και τον 10ο αιώνα, που βρίσκονται σε διάφορα μουσεία της Ελλάδας και, ίσως, και του εξωτερικού. Έτσι, μια διαφορετική ερμηνεία του ετερογενούς αυτού συνόλου, αποταμιεύματος Άραβα της Κρήτης με ληστρικές – πειρατικές δραστηριότητες², ίσως να βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα. Η επιχειρούμενη σύνδεση ενός εικονιστικού θέματος από τη διακόσμηση ενωτίων του θησαυρού με την αυτοκρατορική εικονογραφία δεν είναι πειστική. Η σύνδεση αυτή βασίζεται στον παραλληλισμό της απεικόνισης σκύλων σε ζωηρή κίνηση, στο ζεύγος ενωτίων με αρ. ευρ. Στ. 483, με ανάλογο θέμα στο ένδυμα του Αλεξίου Ε΄ Μούρτζουφλου στη μικρογραφία (f. 291v) του κώδ. Vind. Hist. gr. 53, σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης (σ. 42, σημ. 397, σ. 44 και σ. 137, σημ. 1779). Όπως, όμως, έχει δείξει³, η ένθετη αυτή μικρογραφία με το πορτραίτο του Αλεξίου είναι ψευδεπίγραφη και δεν εικονίζει αυτοκρατορική μορφή, αλλά μορφή κάποιου βυζαντινού αριστοκράτη.

γ) Δύο θησαυρών από τη Θεσσαλονίκη. Ο παλαιότερος προέρχεται από ανασκαφή του 1956 στο κέντρο της πόλης (στην οδό Δωδεκανήσου) και εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη. Με βάση τεχνοτροπικές συγκρίσεις κυρίως με έργα του θησαυρού της Προεσθλάβας, η συγγραφέας χρονολογεί τα πολύτιμα κοσμήματα (ζεύγος περικαρπίων με διακόσμηση από σμάλτο, περιάπτο, δύο ζεύγη χρυσών ενωτίων) του ανασκαφικού ευρήματος της Θεσσαλονίκης στο α΄ μισό του 10^{ου} αιώνα, και δη γύρω στα μέσα του, και τα αποδίδει σε σύγχρονο – ή και στο ίδιο – κωνσταντινοπολίτικο εργαστήριο. Ο δεύτερος θησαυρός της Θεσσαλονίκης, δεν διαθέτει αρχαιολογικά συμφραζόμενα, καθώς προέρχεται από το εμπόριο. Η σχέση του με την πόλη βασίζεται σε πληροφορία του εμπόρου έργων τέχνης, από τον οποίο αγοράστηκε για

2. Κ. ΣΙΑΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ, Ο θησαυρός Μεσσηνίου Ρεθύμνου της Συλλογής Σταθάτου, στο: Ν. ΜΠΟΝΟΒΑΣ – Α. ΤΖΙΤΖΙΜΠΑΣΗ [Επιστ. επιμ.], *Βυζάντιο και Άραβες. Κατάλογος έκθεσης*, Θεσσαλονίκη 2011, 40.

3. I. SPATHARAKIS, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, 155-158.

τη Συλλογή Σταθάτου, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Οι χρονολογικές ενδείξεις από τα νομίσματα αυτού του συνόλου καθώς και η εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση των κοσμημάτων του (ζεύγους ενωτίων, ζεύγους ψελλίων, 14 δαχτυλιδιών), σε αρκετά από τα οποία διαπιστώνονται δυτικές επιδράσεις, ευνοούν την υπόθεση ότι ο κάτοχός του ήταν ένας από τους φράγκους κατακτητές της Θεσσαλονίκης μετά την Δ΄ σταυροφορία. Η απόκρυψη του θησαυρού τοποθετείται είτε στο έτος 1224, οπότε το φραγκικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης καταλύθηκε από τον Θεόδωρο Α΄ Άγγελο Δούκα, δεσπότη της Ηπείρου, είτε στο 1246, έτος προσάρτησης της πόλης στην αυτοκρατορία της Νικαίας από τον Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη.

Μεγάλης σημασίας για την έρευνα της βυζαντινής μικροτεχνίας είναι εξάλλου η πρόταση αναχρονολόγησης των ταφικών ευρημάτων της βασιλικής στο Τηγάνι της Μάνης (1ο μέρος, ενότ. II, κεφ. δ΄, σ. 59-61), καθώς τα ευρήματα αυτά είχαν για πολλά χρόνια χρησιμοποιηθεί ως ασφαλής βάση χρονολόγησης πολλών τυπολογικά συγγενών έργων. Λαμβάνοντας υπόψη νεότερες σεισμολογικές έρευνες, η συγγραφέας αμφισβητεί την καταστροφή των τάφων της βασιλικής από τους σεισμούς του 550/551 και τη συνακόλουθη χρονολόγηση των κτερισμάτων τους στην πρωτοβυζαντινή περίοδο. Με βάση τεχνοτροπικές συγκρίσεις των κοσμημάτων αλλά και άλλων έργων μικροτεχνίας από τους τάφους αυτούς (δύο σταυρών από στεατίτη, δύο χάλκινων σταυρών, οστέινων κουμπιών και πόρπης) με ασφαλώς χρονολογημένα έργα, προτείνεται η χρονολόγηση των κτερισμάτων της βασιλικής του Τηγανίου στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Εάν η άποψη αυτή είναι σωστή, τότε συγκεκριμένοι τύποι ενωτίων και δαχτυλιδιών, για τους οποίους μέχρι τώρα πιστεύαμε ότι εμφανίζονταν अपαράλλακτοι τόσο στην πρωτοβυζαντινή όσο και στη μεσοβυζαντινή περίοδο, θα πρέπει να θεωρηθούν αποκλειστικά μεσοβυζαντινοί. Οριστικές απαντήσεις στα ζητήματα αυτά μπορεί να δώσει, πάντως, και κατά τη συγγραφέα (σ. 61), μια σύγχρονη συνολική επανεξέταση της ανασκαφής του Τηγανίου.

Στο ίδιο κεφάλαιο (1ο μέρος, ενότ. II, κεφ. ε΄, υποκεφ. ε΄.1, σ. 62-64) εκφράζονται απόψεις, ανάλογες με εκείνες του David Buckton⁴,

4. D. BUCKTON, *The Glory of Byzantium*, *Burlington Magazine* 1131, June 1997, 426. Ο ΙΔΙΟΣ, Η Παναγία στα σμάλτα, στο: Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ [Επιμ.], *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα κ.κ., σ. 182.

ότι το ζεύγος των «ενωτίων του Τζιμισκή», σήμερα στο Museum für Byzantinische Kunst του Βερολίνου, φιλοτεχνήθηκε στον 19ο αιώνα. Τις απόψεις αυτές ενισχύει η από 5.2.2001 αναφορά αποτελεσμάτων εργαστηριακής εξέτασης του σμάλτου των ενωτίων, η οποία διενεργήθηκε από το Ινστιτούτο Ανόργανης και Αναλυτικής Χημείας του Πολυτεχνείου του Βερολίνου και παρατίθεται στην ενότητα VIII. Σύμφωνα με τις εργαστηριακές αναλύσεις, η δομή και η σύσταση του σμάλτου των ενωτίων, κυρίως η υψηλή περιεκτικότητά του σε οξειδίο του μολύβδου και η παρουσία χρωμίου, αλλά και η τεχνική επεξεργασία του δεν χαρακτηρίζουν τα βυζαντινά σμάλτα, αλλά σμάλτα του 19ου αιώνα. Από την άλλη πλευρά, οι συγκρίσεις του χρυσού στελέχους των έργων με σειρά ασφαλώς χρονολογημένων βυζαντινών ενωτίων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα λεγόμενα ενώτια του Τζιμισκή είναι βυζαντινά έργα του 10ου - 11ου αιώνα που δέχθηκαν επεμβάσεις κατά τον 19ο αιώνα με στόχο την αύξηση της εμπορικής αξίας τους.

Αμφισβητείται επίσης (1ο μέρος, ενότ. II, κεφ. ε', υποκεφ. ε'.2, σ. 64-65) η γνησιότητα ενός ενωτίου του Μουσείου Κανελλοπούλου (αρχ. ευρ. Π197), διακοσμημένου με ενεπίγραφο σταυρό και την ανάγλυφη προτομή της Παναγίας, καθώς και ενός ζεύγους πανομοιότυπων ενωτίων στη Συλλογή του Dumbarton Oaks, Washington (αρχ. ευρ. 1951.27.1-2), το οποίο είχε ήδη θεωρηθεί κίβδηλο⁵. Όπως έχει υποστηριχθεί σε άλλη θέση⁶, η αμφισβήτηση της γνησιότητας των έργων με βάση εικονογραφικά και επιγραφικά στοιχεία δεν στοιχειοθετείται. Αντιθέτως, ο συνδυασμός των θεμάτων και της επιγραφής, η σωστή μεταγραφή της οποίας είναι ΦΩΣ - ΖΩΗ (πρβλ. εικ. 60, 61) και όχι ΦΩΣ - ΣΩΗ (σ. 64), φανερώνει βαθειά γνώση της βυζαντινής θρησκευτικής εικονογραφίας. Ο πεταλόμορφος κρίκος στερέωσης των ενωτίων απαντά, όπως παρατηρεί και η συγγραφέας, και σε καλαθόσχημα ενώτια, ο τύπος των οποίων - ακόμη και αν από μερίδα επιστημόνων θεωρείται φατιμιδικής προέλευσης - είναι διαδεδομένος και στο Βυζάντιο. Πεταλόμορφοι είναι άλλωστε και οι κρίκοι των

5. S. A. BOYD - G. VIKAN [Eds.], *Questions of Authenticity among the Arts of Byzantium* [Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications 3], Washington DC 1981, σ. 20-21, αρ. 9

6. J. ALBANI, *Elegance Over the Borders. The Evidence of Middle Byzantine Earrings*, στο: CH. ENTWISTLE - N. ADAMS [Eds.], *'Intelligible Beauty'. Recent Research on Byzantine Jewellery* [British Museum Research Publications, Nr 178], London 2010, σ. 200 σημ. 8

ενωτίων, με το μνηοειδές στέλεχος, τα οποία φέρει η Άννα Ραδηγή στην τοιχογραφία του ναού των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς⁷. Η συναρμογή δύο ανάγλυφων ελασμάτων, ώστε το έργο του Μουσείου Κανελλοπούλου να φέρει διακόσμηση και στις δύο όψεις παρατηρείται και σε ιδίου τύπου ασημένιο ενώτιο με ανάγλυφη προτομή ανδρικής μορφής, στην ίδια μουσειακή συλλογή (αρ. ευρ. X1105), ενώ ανάλογη διακοσμητική αντίληψη διέπει ενώτια με τοξοειδές στέλεχος διακοσμημένο με σμάλτο. Η ταινία από στρεπτό σύρμα, που τονίζει την περιφέρεια του εξεταζόμενου ενωτίου, είναι εξαιρετικής τεχνικής εκτέλεσης. Τα σφαιρίδια, στα άκρα του τοξοειδούς στελέχους του είναι όντως συμπαγή, ομοίως και του ασημένιου ενωτίου του μουσείου.

Στο σχετικό με την τυπολογία κεφάλαιο (1ο μέρος, ενότ. III, κεφ. β', σ. 91-125) η κατάταξη των εξεταζόμενων περιδεραίων, ενωτίων, περικαρπίων και δακτυλιδιών σε τύπους, ανάλογα με τη μορφή τους, είναι υποδειγματική. Στο κεφάλαιο αυτό η συγγραφέας συντάσσεται με την άποψη και άλλων ερευνητών, ότι τα καλαθόσχημα ενώτια εμφανίσθηκαν αρχικά σε ισλαμικές περιοχές, κυρίως στη φατιμιδική Αίγυπτο και τη Συρία, πιστεύει δε ότι διαδόθηκαν πολύ γρήγορα, το αργότερο στις αρχές του 11^{ου} αιώνα, στον βυζαντινό κόσμο. Θεωρεί επίσης ότι ο τύπος των ενωτίων, το διακοσμητικό στέλεχος των οποίων έχει μορφή Ψ, είναι σλαβικός, αφενός μεν διότι τα παραδείγματα, που έχουν βρεθεί στα Βαλκάνια, υπερέχουν σε αριθμό των ανάλογων ευρημάτων στον ελλαδικό χώρο, αφετέρου δε διότι κοσμήματα αυτού του τύπου βρέθηκαν σε ελλαδικές περιοχές με βεβαιωμένη σλαβική παρουσία όπως, για παράδειγμα, στην Κόρινθο. Δύο παραδείγματα του τύπου, που έχουν βρεθεί στην Κρήτη, σε τάφους μέσα στον δίκλιτο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον Στύλο Αποκορώνου⁸, δεν θεωρούνται από τη συγγραφέα ως μεσοβυζαντινά δείγματα. Με βάση τη - σήμερα χαμένη - κτητορική επιγραφή του βόρειου κλίτους, η οποία τοποθετεί χρονικά τις τοιχογραφίες μεταξύ των ετών 1271 και 1280, η συγγραφέας ανάγει το κτίριο στο β' μισό του

7. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ - Μ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα. Καστοριά*, Αθήνα 1984, σ. 42 εικ. 22.

8. J. ALBANI, In der Hofnung auf ewiges Leben. Grabbeigaben aus der byzantinischen und nachbyzantinischen Sammlung in Chania, Kreta, *Wiener Byzantinistik und Neogräzistik. Beiträge zum Symposium Vierzig Jahre der Universität Wien im Gedenken an Herbert Hunger* [BNV, Band XXIV], Wien 2004, εικ. 7, 14

13ου αιώνα και θεωρεί όλα τα ταφικά ευρήματα μεταγενέστερα του 1271 (σ. 26 σημ. 173, σ. 100, σ. 101 σημ. 1251). Ανασκαφικές έρευνες της 13^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έχουν αποκαλύψει, ωστόσο, στο βόρειο κλίτος του οικοδομήματος θεμέλια δύο παλαιότερων ναών, στο νεκροταφείο μέσα και έξω από τον ναό έχουν διαπιστωθεί τουλάχιστον τέσσερις αλληπάλληλες φάσεις, ενώ στον χώρο έχουν βρεθεί διάσπαρτα, μεταξύ άλλων, και νομίσματα 12ου αιώνα. Συνεπώς, τα κτερίσματα αυτά μπορούν, και λόγω, των μορφολογικών συγγενειών τους με έργα αυτού του τύπου, να χρονολογηθούν στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Σχετικές με τον ναό και τα ταφικά ευρήματα πληροφορίες δίδονται και στη μόνιμη έκθεση της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Συλλογής Χανίων. Την υπόθεση εξάλλου, ότι ο ναός είχε μεσοβυζαντινή φάση, ενισχύει σχετικά πρόσφατη μελέτη εγγράφου του 1196, η οποία τοποθετεί το αναφερόμενο στο έγγραφο κρητικό μετόχι της Ι. Μ. Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου στον Στύλο Αποκορώνου⁹.

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι η πληροφορία της σ. 129, ότι η αγία Ειρήνη μαρτύρησε το 305 στη Θεσσαλονίκη, δεν απαντά σε συναξάρια της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Το βιβλίο της Α. Β.-R. αποτελεί μια σημαντική προσφορά στην έρευνα της βυζαντινής μικροτεχνίας, όχι μόνο λόγω της συστηματικής παρουσίασης ενός σημαντικού αριθμού μεσοβυζαντινών κοσμημάτων, αλλά κυρίως λόγω του πλούτου των ερμηνευτικών προτάσεων και παρατηρήσεων που περιέχει αναφορικά με τα εξεταζόμενα έργα καθώς και με το παράλληλο υλικό.

ΤΖΕΝΗ ΑΛΜΠΙΑΝΗ
Αθήνα

9. Α. Φ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, Το μετόχι της Πάτμου στον Στύλο Αποκορώνου και η αυτοκρατορική λύσις του 1196, *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 18/2003, 91-132.